

UOT: 821.52.162

Aytən Məmmədova,
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti,
magistr

“KITABI DƏDƏ-QORQUD” DASTANI TÜRK EPOSU MƏDƏNİYYƏTİ KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər: *dastan, türk mədəniyyəti, Kitabı Dədə-Qorqud, epos, mif.*

Ключевые слова: *дастан, турецкая культура, Книга Дедэ-Коркут, эпос, миф.*

Key words: *dastan, turkish culture, Kitabı Dede-Korkut, epic, myth.*

Bütün dünya ədəbiyyatlarında olduğu kimi, türk ədəbiyyatının da ilk nümunələri dastanlardır. Türk ədəbiyyat ənənəsi içində "dastan" termini birdən çox nəzm şəkli və növü üçün istifadə edilmiş və istifadə edilməkdədir. Köhnə Türk Ədəbiyyatı nəzm şəkillərindən məsnəvilərin bir hissəsi və mənzum hekayələr, Anonim ədəbiyyatda və Aşıq ədəbiyyatında qaçma və ya mane dördlülkləri ilə yazılan və ya deyilən fərdi, ictimai, tarixi, kədərli və ya gülünc hadisələri təhkiye texnikası ilə müxtəlif üslublarla köçürən nəzm növünə və bu yazıda ələ alınan kainatın, insanlığın, millətlərin yaradılışını, inkişafını, həyatda qalma mübarizələrini və müxtəlif hadisə və obyektlərlə əlaqədar səbəb açıqlayan və Qərb Ədəbiyyatında "epope" terminiylə xatırlanan əsərlərin hamısı da Türk ədəbiyyatı ənənəsi içində "dastan" adı ilə xatırlanmaqdadır.

Türk tarixinə baxıldığında Türk həyatı fəthlərlə başlamış və yeni torpaqları yurd əldə edərək inkişaf etmişdir. İlk anayurt olan Orta Asiya heç bir zaman tərk edilməmişdir. Türk xalqları ilk anayurt olan Orta Asiyadan etibarən dünya coğrafiyası üzərində geniş sahəyə yayılmış və bu gün yeddi Türk respublikasında, bir çox avtonom birlikdə və müxtəlif dövlətlərin idarəsində azlıq halında yaşamaqdadır. Türk mədəniyyəti də tarix və coğrafiyadakı çox ölçülülüyə paralel olaraq növlərə ayrılaraq fərqli səviyyə və təcrübələrlə zənginləşərək və fərqliləşərək ancaq ilk qaynaqdan gələn ortaqlıqlarını davam etdirərək günümüze çatmışdır. Bu səbəblə Türk dastanları da tarixi və coğrafi çox ölçülülüyün gətirdiyi dil və mədəniyyət dairələrinə paralel olaraq növlərə ayrılmışdır.

Dastanlar müasir düşüncə və elmin cəmiyyət həyatına tam hakim olmadığı dövrələrdə ortaya çıxan şifahi xalq ədəbiyyatının ən mühüm növlərindəndir. Sosial və tarixi hadisələri özündə əks etdirən millətlərin formalaşmasında böyük təsir qüvvəsinə malik olan ədəbi janra dastan deyilir. Bu janrda olan ədəbi əsərlər zəlzələ, yolxucu xəstəlik, quraqlıq, aclıq və yoxsulluq, yanğın, köçlər, müharibələr və işğallar kimi mühüm hadisələrin təsiri nəticəsində tarixin qədim dövrlərində meydana gəlmişdir.

Dastanlar üç mərhələdən ibarətdir:

a) Yaranma mərhələsi: Bu mərhələdə millətin həyatında mühüm iz buraxan mühüm tarixi və sosial hadisələr, bu hadisələr içində ucalmış əfsanəvi qəhrəmanlar görülməkdədir.

b)Yayıma mərhələsi: Bu mərhələdə predmet mövzusu hadisə və qəhrəmanlıqlar, şifahi adət və ənənələr vasitəsi ilə yayılır. Bu şəkildə eldən-elə və nəsilərdən nəsillərə keçir.

c)Yazıya alınma mərhələsi: Bu mərhələdə, şifahi xalq dilində yaşayan dastanı, tanınmış bir ədib bir bütöv halında toplayıb yazıda əks etdirir. Çox vaxt bu dastanların kim tərəfindən toplandığı və qələmə alındığı bilinmir.

Dastanın növləri:

a) Təbii dastan: İnsanların müştərək dəyərləri olan və bəzi hadisələr nəticəsində özlüyündə formalaşan dastanlardır.

b) Uydurma dastanlar: Bir ədibin, cəmiyyəti dərinədən öz təsiri altına alan hər hansı bir hadisəni təbii dastanlara bənzədərək qələmə alınan dastanlardır.

Dastanların ümumi xüsusiyyətləri.

- Anonimlik

- Mənzum. Az olmaqla birlikdə nəzm-nəsr qarışıq olan dastanlar da vardır. Bəziləri, mənzum şəkilləri unudularaq günümüze nəsr halında çatmışdır.

- Adi və fəvqəladə hadisələr iç içədir.

- Dastan qəhrəmanları fəvqəladə xüsusiyyətlərə malikdir.

- Dastanlar tarixi və ictimai hadisələr nəticəsində yaranır. Bu əsərlərdə ümumiyyətlə, igidlik, eşq, dostluq, ölüm və yurd sevgisi kimi mövzular işlənir.

Bir ədəbiyyat növü olan dastan, zamanla əsl mənasını itirmiş, aşiq ədəbiyyatında döyüşləri, məşhur şəxsləri, gülünc hadisələri izah edən əsərlərə də dastan deyilmişdir. Türk dastanları iki qrupa ayrılır: İslamiyyətdən əvvəlki dastanlar və İslamiyyətdən sonrakı dastanlar.

Türk xalqlarının tarixini və mədəniyyətini əks etdirən qaynaqlar daha çox şifahi yaddaşa – ağızdan-ağıza keçə-keçə yaşayan söz sənəti nümunələri ilə bağlıdır. Yandırılan salnamələr, yasalar, kitabələr, bitiklər, unudulan qayaüstü cizgilər və rəsmlər, damğa və yazı gələniyi folklorla çiyin-çiyinə yaşayaraq xalqın tarixini, mənəviyyatını yaşatmışdır. Bu abidələrin sırasında oğuznamələr ayrıca bir yer tutur. Oğuznamələr – türk xalqının həyatını, mübarizəsini, mənəviyyatını obrazlar, bədii lövhələrlə əks etdirən ədəbi-tarixi qaynaqlardır.

Türk mifoloji düzümünü zaman-zaman saxlayan oğuznamələr türk epik ənənəsinin, etnomədəni sisteminin daşıyıcısı kimi istər Şərqi (Türkiyə, Sibir), istərsə də Qərbi (Azərbaycan, Ön Asiya) variantlarında Mete haqqında verilən yarıtarixi, yarıəfsanəvi yadigarları, “Oğuz Kağan” dastanını, eləcə də Rəşidəddinin (XIV əsr), Yazıcıoğlu Əlinin (XV əsr), Hafiz Abruun (XV əsr), Həsən Bayatlının (XV əsr), Salır Babanın (XVI əsr), Əbül Qazinin (XVII əsr) əsərlərindəki ayrı-ayrı hissələr, qeydlər, eləcə də Çin, ərəb və fars dillərindəki mənbələr, qaynaqlar oğuznamələrə işıq salan ədəbi-tarixi mənbələrdir.

Bu oğuznamələrin rəmzə çevrilmiş nümunəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarıdır. Bu günümüze gəlib çatan bir müqəddimə, on iki boy – on iki oğuznamə böyük oğuznamə mədəniyyətini əks etdirən ensiklopedik səciyyəli çoxlaylı, çoxqatlı nadir bir ədəbi-tarixi qaynaqdır. Dastanların əlyazması üzərində yazılmış “Kitabi-Dədəm Qorqud ələlisani-taifeyi-oğuzan” (Oğuz tayfalarının dilində olan “Dədəm Qorqud kitabı”) adı oğuznamələrin etnik-mədəni mənsubiyyətini dəqiq ifadə edir.

Şübhəsiz ki, oğuznamələr çox olmuş, Türkiyədə, Qafqazda, Sibirdə, Ön Asiyada dildən-dilə gəzmişdir. Fəqət bizə Drezden və Vatikan əlyazmalarında gəlib çatan, XV əsrdə başqa əlyazmalarından köçürülməsi təxmin edilən KDQ Azərbaycan

ərazisində formalaşan və coğrafiya, dil-üslub baxımından daha çox əhatəli olan bu böyük abidə oğuz yazılı və şifahi ədəbiyyat ənənəsinin yadigarıdır.

Çoxlaylı, çoxqatlı abidə olan KDQ-də:

1. Mifik qat;
2. Yazıyaqədərki inkişaf və formalaşma qatları;
3. Yazıya alınma qatı.

Bu mənada Qazax türkləri arasında Qorqudun küyləri (nəğmələri) bu günəçən dolayırsa, türkmən türkcəsi KDQ-nin məgzini ifadə edən deyimlərlə, dil-üslub özəllikləri ilə zəngindir, Sibir türklərində şaman-qam institutundan KDQ-nin adı keçirsə, Kiçik Asiya – Türkiyə ərazisində yüzrlə KDQ motivlərini, süjetlərini əks etdirən folklor örnəkləri yaşayırsa, özbək, qırğız, tatar dastanları KDQ ruhunu birbaşa və dolayı şəkildə saxlayırsa bu böyük abidəni məhdud coğrafiyada anlamağa heç bir elmi əsas tapmaq olmaz. Əslində buna ehtiyac da yoxdur. Çünki KDQ-nin dilcə, coğrafiyaca Azərbaycan ağırlığı onun ümumtürk, ümumoguz sanbalını inkar etmir, əksinə təsdiq edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz çoxlaylılığı və oğuznamələrin bizə gəlib çatmayan onlarla, yüzrlə örnəyinin olması KDQ-nin zaman və məkan kontekstini dinamik və dialektik şəkildə götürüb qavramağa yardım edir.

Görkəmli qorqudşünas X.Koroğlu “Oğuz qəhrəmanlıq eposu” adlı dəyərli əsərində, hər boyun təxmini tarixini və boyların yaranma xronolojisini müəyyən edir ki, bəzi mübahisəli məqamları olsa da, bu prinsip elmi baxımdan tamamilə obyektiv və məqbuldur.

Abidənin kitab adlandırılması əsərin ozan-aşıq ağzından deyil, yazıdan (dəfərlə) köçürüldüyünü sübut edir. Məsələn, Dədə Qorqud obrazında şamanlıq, ozanlıq, el ağsaqqalının müdriklik kimi xüsusiyyətləri ayrı-ayrı funksional göstəricilər kimi vahid obrazın semantik çoxşaxəliliyini ifadə edir. Üstəlik Dədə Qorqud bu boyların yazarı-müəllifi, eyni zamanda hadisələrin iştirakçısıdır. Bu cəhət KDQ-nin mifik zamanı ilə real zamanı arasındakı məsafəni dərk etməyə, yardım etməklə yanaşı, oğuznamələrin yazıyaqədərki və yazıdan sonrakı taleyini əks etdirir. Dastanların kitablaşma – yazıya alınma prosesi diqqətdən kənarda qala bilməz.

KDQ-nin etnomədəni sistemi, dastanlarda ifadə olunan ictimai-siyasi baxışlar, hüquq və dövlətçilik prinsipləri, dini baxışlar, ailə tərbiyəsi, etik, estetik psixoloji baxışların ardıcıl inikasını abidənin tarixi rolunu açıqlayır. Bu mənada görkəmli ədəbiyyatşünas F.Köprülünün KDQ-ni tərəzinin bir gözünə, bütün türk ədəbiyyatını o biri gözünə qoysan yenə də “Dədə Qorqud” tərəfi ağır gələr fikri tamamilə təbii və dəqiq təsir bağışlayır.

Ədəbiyyatımızda Ana abidə kimi dəyərləndirilən KDQ Azərbaycan ədəbiyyatının ictimai-sosioloji, estetikpoetik özəlliklərini incələmək, izləmək üçün əvəzsiz örnəkdir. Xalq həyatının, düşüncəsinin, təfəkkür tərzinin ilkin aydın ifadə forması kimi diqqətəşayandır. Total döyüş-savaş səhnələri, məhrəm insani duyğular, etnik düşüncə ilə bağlı detal və təfərrüat, Vətənə, yurda bağlılıq, qəhrəmanlıq və sədaqət, nifrət və məhəbbət, sevgi və ayrılıq, ölüm və olum fəlsəfəsini dürüst və aydın şəkildə ifadə edən qiymətli söz sənəti abidəsidir. Xalqımızın incə yumor hissini, kinayə tərzini, qədim adət-ənənəsini, mifik fəlsəfəsini, dürlü-dürlü mərasimlərini parlaq və dolğun boylarla ifadə edən KDQ ölümsüz bir əsərdir.

KDQ zəngin bədii-poetik palitrası ilə də fenomendir. KDQ-də poetik əhvali-ruhiyyə elə qurulub ki, hər şey iç- içədir, daşıyıcı bədii vasitələr yalnız bir-birini izləmir, tamamlamır, eyni zamanda birgə gəlir, bütöv, monolit təsir bağışlayır. Bədii təəssüratın

ifadə vasitələri dəqiqliyi, şəffaflığı ilə seçilir. KDQ sadəlik və aydınlıq poeziyasıdır, dinamik üslub, dərin, tutarlı bədii dil nümunəsidir.

Dastanların dilinə başdan-başa hopan özünəməxsus nəfəs – ritm və intonasiya, təkrarlar sistemi, səslərin, sözlərin, sintaktik bəçimlərin ardıcıl təkrarı, xüsusilə alliterasiya və paralellik, bədii formulalar, özünəməxsus metaforalar və bədii təşbehlər elə bir hava, mühit, istilik yaradır ki, KDQ dünyasına daxil olan hər kəs üçün unudulmaz təsir bağışlayır. Bu bədii-poetik vasitələrin yaratdığı kosmos zamansız mif ölçüsü ilə ən real bəşəri duyğuları, münasibətləri fantastik bir dəqiqliklə ifadə edir.

Qədim türklərin sözə inamı, sözün magik qüvvəsi şeiri, yəni xüsusi sırası ilə, deyim tərzii ilə adi danışiqdan seçilən söz düzümünü yaratmışdır. KDQdən gəlib çatan on iki dastan və ustadnamələrin qədim şəkli olan müqəddimə – atalar sözləri ona görə süjetin ayrılmaz hissəsidir, informativ-semantik yük daşıyır ki, sonrakı hissələrlə onun sistemi eyni olub, sadəcə yazıya alınana qədərki dövrədən adi təhkiyə süjetin müəyyən hissələrini daha çox özünəməxsuslaşdırmışdır. Bu, məzmun planı ilə bağlıdır. Yəni o yerdə ki, şeir səviyyəsində məqamlar var (intizar, təlaş, sevgi, sevinc, kədər, qəriblik...), orada ozanı şeir kökündən aşağı salmaq mümkün olmayıb. Qopuzun nümunəsində musiqi də burada öz rolunu oynayıb, sonrakı dastanlarımızda da, məsələn “Koroğlu”da yalnız şeirlər musiqi ilə – sazla oxunur, digər hissələr isə şeir səviyyəsində təqdim olunur.

KDQ boylarının vaxtilə başdanbaşa şeir olması fikri hipotezdir. Mövcud mətnlərdə yalnız səcli nəsrədən və ya özünəməxsus Qorqud şerindən söhbət gedə bilər. Müasir ağ şeir, səirbəst şeir anlayışından fərqli olaraq bu şeir öz poetik ölçüləri olan (ritm, ahəng, vurğu, qafiyə, alliterasiya...) şeridir. Öz ifadə və məzmun planı, müstəvisi olan KDQ şeri yalnız “Qılqamış”, “İncil”, “Avesta”, “Quran” ilə tipoloji-poetik müqayisəyə gələn nadir söz sənəti örnəyidir.

Artıq rus, alman, ingilis, fars, gürcü, latış, serb və s. dillərə tərcümə olunmuş və dünya türkologiyasının tədqiqat predmeti kimi geniş şəkildə öyrənilməkdə olan KDQ milli hədudları aşaraq beynəlmiləl ölçü və vüsət qazanmışdır. Bu baxımdan Avropa və rus alimlərindən V.Bartold, K.İnostransev, A.Samoylovi ç, P.Spiridonov, İ.Aniçkov, V.Velyaminov-Zernov, A.Yakubovski, V.Jirmunski, A.Kononov, E.Rossi, F.Babinger, L.Bazen, V.Eberhard, Y.Kunoş, V.Minorski; Türkiyə alimlərindən Kilisli Müəllim Rifət, O.Ş.Gökyay, M.Ergin, F.Kırzioğlu, P.M.Boratav, C.Öztelli, N.S.Banarlı, B.Ögəl, Ə.B.Ərcilasun, O.Sərtqaya, F.Türkmən; Azərbaycan alimlərindən B.Çobanzadə, Ə.Abid, Ə.Dəmirçizadə, Ə.Sultanlı, H.Araslı, M.Təhmasib, M.Seyidov, H.Mirzəzadə, X.Koroğlu, Ş.Cəmşidov, T.Hacıyev, S.Əliyərli, V.Aslanov, F.Zeynalov, P.Xəlilov, S.Əlizadə, C.Heyət, K.Abdullayev, H.Məmmədov, N.Mehdiyev, R.Bədəlov, B.Abdulla, M.Əlizadə, İ.Məmmədov və b. KDQ-nin müxtəlif problemlərinə həsr olunmuş əsərləri bir kitabxana təşkil edəcək qədər zəngindir. Yazıçı Anarın “Dədə Qorqud dünyası” adlı esse-traktatı araşdırma və bədii emosional tutumu ilə seçilən ciddi əsərdir.

Ədəbiyyat:

1. Литературный энциклопедический словарь. - М., 1987.
2. Toğan Z.V. Umumi Türk Tarihine Giriş. - İstanbul, 1981.
3. Ögel B. Türk Mitolojisi. - Ankara, 1971.
4. “Divani-lügat-it-türk” (tercüməsi). C.I. - Ankara, 1992.
5. Потанин Г. Восточные мотивы в западно-европейском эпосе. - СПб., 1889.

Айтен Мамедова

**«КИТАБИ ДЕДЕ-КОРКУТ» В КОНТЕКСТЕ КУЛЬТУРЫ
ТУРЕЦКОГО ЭПОСА**

Резюме

В статье освещаются итоги исследования по изучению места, которое занимает в турецкой культуре эпос «Китаби Деде-Коркут» и его особенности, а также рассматриваются вопросы влияния народной культуры на культуру современную.

Ayten Mammadova

**THE “KITABI - DEDE - GORQUD” EPOS IN THE CONTEXT OF
TURKISH EPIC CULTURE**

Summary

In this article there are researched peculiarities of the place the Kitabi-Dede-Gorgud takes in Turkish culture, an importance and features of this epos. Also there have been accented the influence of folk culture to modern one.